

Ekonominin İhmal Edilmiş Çocuğu Tarım Sektörü: Türkiye’de 1923-2023 Dönemi Tarım Politikaları

Müslüme Narin¹

Özet

Tarım sektörü, toplumların gıda arz güvenliğinin sağlanmasında ve ülkenin ekonomik kalkınmasının gerçekleştirilmesinde önemli bir role sahiptir. Tarım sektörünün ileriye ve geriye yönelik bağlantı etkisi oldukça yüksektir ve ortaya çıkan değişimler, diğer sektörleri de etkilemektedir. Tarım sektörünün ileriye bağlantı etkisiyle diğer sektörlerle hammadde ve girdi sağlanırken geriye bağlantı etkisiyle diğer sektörlerden ara malı tedarik edilmektedir. Ayrıca tarım sektörünün ekonomiye istihdam yaratmak, tarım ürünleri ihracatı sonucu döviz geliri elde etmek, ulusal gelire katkı sağlamak gibi katma değerleri söz konusudur. Öte yandan, ülkenin ekonomik kalkınmasının gerçekleşmesinin tarım sektöründen başladığı da bilinmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen yüz yıllık süreçte Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının incelenmesidir. Cumhuriyetin kurulduğu dönemden günümüze kadar tüm hükümetler, tarımsal üretim açısından kendi kendisine yeterli bir ülke olunmasını hedeflemişlerdir. Atatürk döneminde, sektörün ülke ekonomisindeki ağırlığı oldukça yüksek olmuştur. Bu doğrultuda, 1923 yılında gerçekleştirilen “İzmir İktisat Kongre”sinde alınan kararlarla tarımsal üretim için bir hedef belirlenmiştir. Türkiye’de tarım sektöründe 1938-1950 döneminde devletçi politikalar ve 1950-1960 döneminde ise liberal politikalar izlenmiştir. 1948 yılında alınan “Marshall Yardımı” çerçevesinde traktör ithal edilmiş ve bu sayede tarımsal üretim de hızla artmıştır. 1960-1980 döneminde planlı kalkınma modeli benimsenmiş ve kalkınma planları ile ithal ikameci sanayileşme politikaları izlenmiştir. Böylece, tarım sektöründe belirli ölçüde kendi kendine yeterlilik sağlanmıştır. 1980 sonrası izlenen liberal politikalarla ihracata

1 Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, muslume.narin@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1476-2802.

dayalı sanayileşme politikalarına geçilmiştir. Bu politikalarla birlikte ülke tarımı dış dünyaya açılmış, ithalat artmış, tarımsal kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirilmiştir. Fakat ulusal üreticiler dış rekabetten korunamamış, özellikle bazı tarımsal ürünlerin üretimi azalmaya başlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye tarım ürünlerinde dışa bağımlı bir ülke haline gelmiştir. Türkiye’de tarımsal üretimin artırılabilmesi için tarımsal planlamanın uygulanması, tarımsal üretimde verimliliği artıracak desteklerin verilmesi, tarım ürünleri ithalatının sınırlandırılması, mevcut tarımsal kamu işletmelerinin etkinliğinin artırılması gerekmektedir.

Çalışma giriş ve sonuç dışında dört bölümden oluşmaktadır. Öncelikle Türkiye’de 1923-1980 döneminde uygulanan tarım politikaları irdelenmiş, daha sonra 1980-2000 dönemi tarım politikaları ele alınmış, ardından 2000 sonrası dönemdeki tarım politikalarına yer verilmiştir. Son olarak da uygulanan tarımsal destekleme politikalarının sonuçları değerlendirilmiştir.

1. Giriş

Tarım, insanlık tarihinde önemli yeri olan bir faaliyettir. Avcılık ve toplayıcılık döneminden sonra yerleşik hayata geçen insanoğlu, tarım devrimi ile birlikte toprağı işleyerek yeterli ve kaliteli gıda maddelerine ulaşabilme olanağına ulaşmıştır. O dönemden günümüze kadar geçen süreçte tarım sektörü ve tarımsal üretim her zaman kritik önem taşımıştır. Tarım sektörü, bir toplumda yaşayan insanların hayatlarını devam ettirebilmek için gerekli olan gıda üretimini sağlanmasının yanı sıra ekonomik kalkınmada da oldukça büyük öneme sahiptir.

Tarım sektörü, bir ülke ekonomisinde ileriye ve geriye bağlantı etkisi nedeniyle tarım dışı sektörleri etkiler. İleriye bağlantı etkisi nedeniyle tarım dışı sektörlerle hammadde ve girdi sağlarken, geriye bağlantı etkisi nedeniyle de tarım dışı sektörlerde üretilen mallara talep oluşturur. Bu işlevlerinin yanı sıra istihdam sağlamak, tarımsal ürünlerin ihracatı ile döviz geliri sağlamak, ulusal gelire ve sermaye birikimine katkı sağlamak gibi önemli görevleri de bulunur. Öte yandan onlarca yıldır bir ülke ekonomisinin kalkınmasının gerçekleştirilebilmesi için, kalkınmanın tarım sektöründen başlaması gerektiği belirtilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, tarım, ekonominin önemli bölümünü oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Rostow’un ekonomik kalkınmanın aşamaları adlı çalışmasında (1959); tarım sektörünün istikrarlı bir şekilde gelişmesi, ekonomik kalkınmayı kolaylaştıracağı ileri sürülmüştür. Günümüzde gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde de, tarım sektörünün önemli rol oynadığı görülmüştür. Ayrıca ekonomik kalkınmanın ilk aşamasında istihdamın tarım sektöründen diğer sektörlerle kayması, ekonomik büyüme ve verimliliği artırıcı etkisi olmuştur. Tarım sektöründe

istihdam edilen işgücünün diğer sektörler gitmesi, tarımsal üretimi artırdığı gibi diğer sektörler için de işgücü sağlamış olur. Tarım sektörü bir ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınmasına önemli katkı sağlasa da zaman zaman bir çalışma alanı olarak tarım ekonomisi önemini kaybetmekte ve ana akım iktisat tarafından ihmal edilmektedir.

Bir ülkenin ekonomik büyümesi ve kalkınmasının sağlanmasında önemli roller üstlenen tarım sektörünün yaşadığı birçok sorun bulunmaktadır. Bu sorunlar, üretim aşamasında doğa olaylarından önemli ölçüde etkileniyor olması, tarım sektöründe yaşayanların kendine yeterli olamaması ve gıda güvenliğini sağlayamaması, gizli işsizliği barındırması şeklinde sıralanabilir. Bu sorunlara tarım ürünleri arz ve talep yapısının diğer sektörlerden farklı olması da eklenebilir. Tarım ürünleri talebinin hem fiyat hem de gelir esnekliği düşüktür. Öte yandan tarım ürünleri arzı da doğa koşullarından büyük ölçüde etkilenmekte ve fiyatlara gecikmeli cevap vermektedir. Bu koşullara sahip arz ile talebin karşılaşması sonucu tarımsal üretim ve fiyatları bir dönemden diğer döneme büyük ölçüde dalgalanma göstermektedir. Bu dalgalanmalar, tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan sektörleri, tarım üretiminin tüketici bütçesi içindeki payını, üretici gelirlerini ve tarım ürünleri ihracatını etkilemektedir.

Genel olarak tarım sektörünün bu sorunlarının yanı sıra ülkelerin de özel olarak kendilerine göre sorunları da bulunmaktadır. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için her bir ülke farklı tarım politikaları uygulamaktadır. Türkiye’de de tarım sektörü gıda arz güvenliğini sağlaması, istihdam yaratması, ileriye ve geriye bağlantı etkisi nedeniyle diğer sektöre girdi sağlaması ya da alması bakımından Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar önemini kaybetmeyen bir sektör olmuştur.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye, gıda ihtiyacını kendi üretimiyle karşılamak amacıyla çeşitli iktisat politikaları uygulamıştır. Özellikle 1980’li yıllara kadar devlet çeşitli kurumlarıyla “çiftçinin kara gün dostu” olarak tarım sektöründe önemli rol oynamıştır. 1980’li yıllardan itibaren Türkiye’de neoliberal politikalarla yeniden yapılanma sürecine geçilmiştir. Bu süreçle birlikte tarım sektörü uluslararası piyasalara entegre olmuş, taban fiyat uygulamalarında değişikliğe gidilmiştir. Böylece desteklenen ürün sayısı azaltılmış ve destekleme kapsamı da daraltılmıştır. Bu sürece daha sonra dış ticaretin liberalizasyonu ve tarımsal kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesi eklenmiştir. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren tarım ürünleri ithalatı hızla artmış, tarımsal girdi fiyatları yükselmiş ve tarımsal destekler azalmıştır. Böylece tarım sektörü çok daha büyük sorunlarla karşı karşıya gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçte Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının incelenmesidir. Bu kapsamda öncelikle Türkiye’de 1923-1980 döneminde uygulanan tarım politikaları irdelenecek, ardından 1980-2000 dönemi ele alınacak, daha sonra 2000 sonrası döneme yer verilecektir. Son olarak da tarımsal destekleme politikalarının sonuçları değerlendirilecektir.

2. 1923-1980 Dönemi Tarım Politikaları

Türkiye’de uygulanan tarım politikaları, genel olarak, ülkenin genel ekonomi politikalarıyla uyumlu olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan 1980’li yıllara kadar geçen süreç, değişen ekonomik düzen anlayışına bağlı olarak 1923-1960 dönemi ve 1960-1980 planlı dönem olarak ikiye ayrılarak ele alınmıştır.

2.1. 1923-1960 Dönemi

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Türkiye, Osmanlıdan geri teknoloji ile geçimlik üretim yapan, nüfusunun ağırlıklı kırsal kesimde yaşayan çiftçilerden oluşan, ekonomik ve siyasi krizler yaşayan bir ülke devralmıştır. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte ekonomide ve özellikle tarım sektöründe ciddi gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Öncelikle 1923 yılında Atatürk, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” Başkanı sıfatı ile bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname tarım sektörüne ağırlıklı yer vermiş ve sektördeki olumsuzlukları gidermek amacıyla bazı politika önerilerinde bulunmuştur. Bu öneriler aşar vergisinin kaldırılması, tütün ticaretinin artırılması, maliyenin çiftçilere borç verebilecek biçimde düzenlenmeye gidilmesi, Ziraat Bankası tarafından çiftçilerin desteklenmesi, hayvan sayısının artırılmasına yönelik önlemler alınması, tarım teknolojisinin geliştirilmesi amacıyla tarım makinelerinin ithal edilmesi olarak sıralanabilir (Demirci & Özçelik, 1990).

İkinci olarak “17 Şubat-4 Mart 1923 döneminde İzmir’de İzmir İktisat Kongresi” düzenlenmiştir. Bu kongre ile izlenecek tarım politikalarının temel ilkesi “Milli ekonominin temeli ziraattır” şeklinde belirlenmiştir. Uygulanacak tarım politikası, Atatürk’ün “ülkenin sahibi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür” sözüne dayanmıştır. Kongrede çiftçi grubu, köylünün üretimini engelleyen ve yabancılara mahkûm eden uygulamaların kaldırılmasını istemiştir. Bu istekler arasında aşar vergisinin kaldırılması, tütünde reji idaresinin faaliyetine son verilmesi, tütün üretimi ve ticaretinin serbest bırakılması, tarım sektörüne verilen kredilerin yeniden düzenlenmesi, hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgili tedbirlerin alınması gibi konular yer

almıştır (Yıldırım, 2020). Böylece Türkiye'nin tarım sektörüne ilişkin yol haritası ortaya konulmuştur.

İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda öncelikle “18.03.1924 tarih ve 68 sayılı Köy Kanunu” çıkarılmıştır. Ardından “25.02.1925 tarihli ve 552 sayılı Aşarın İlgası, Yerine İkame Edilecek Mahsulat-ı Arziye Vergisi Hakkındaki Kanun” ile Osmanlı döneminden gelen aşar vergisi² kaldırılmıştır. Aşarın kaldırılmasıyla tarım sektörü üzerinde vergi yükü önemli ölçüde azalmıştır. 1925 yılında tütün rejisi kaldırılmış, “05.04.1925 tarih ve 601 sayılı Şeker Fabrikalarının Kurulması ve Bunlara Tanınan Ayrıcalıklara İlişkin Kanun” kabul edilmiş (Şahinkaya, 2018: 59), Ankara’da “Gazi Orman Çiftliği”nin kurulmasına yönelik çalışmalar başlatılmış (AOÇ, 2023), 01.10.1925 tarihinde “Bursa Dokuma Fabrikası” açılmıştır. 1926 yılında “Alpullu Şeker Fabrikası” ve “Uşak Şeker Fabrikası”, 1927 yılında “Bünyan Mensucat Fabrikası” hizmete girmiştir (Yıldırım, 2020).

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra tarım sektörüne yönelik ilk veriler 1927 yılında yapılan “Tarım Sayımı” ile alınmıştır. Bu sayımda 23 milyon hektar arazinin yaklaşık %20’sine yakınının ekilip biçildiği ve tarım sektöründeki ailelerin %17’sinin topraksız olduğu tespit edilmiştir. Sayımdan sonra ekime açılan araziler genişletilerek 1929-1930 döneminde 1,5 milyon hektar kamuya ait tarım arazisi köylülere ve göçmenlere dağıtılmıştır (Şahin, 2020: 35). Bu rakam 1938 yılına kadar artarak 3,7 milyon hektara çıkmıştır (Öztürk, 2008: 78). Öte yandan kamuya ait meralar da büyük ve orta büyüklükteki çiftçiler tarafından özel mülk arazisine dönüştürülmüştür (Şahin, 2020: 35).

Devletin olanakları sınırlı olduğu için tarım sektörüne yönelik destekler de oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemde devlet Ziraat Bankası tarafından sağlanan kredilerde küçük de olsa genişletme yapmıştır. Öte yandan çiftçiye destek sağlamak amacıyla “05.06.1929 tarihinde 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanun, çiftçinin kısa dönemde gereksinim duyduğu krediyi sağlayabilmesi için küçük yerleşim birimlerinde kooperatif kurulmasına ilişkin çıkarılmıştır.

I. Dünya Savaşı sonrasında dünyada sanayi üretiminin daralması yüzünden çok sayıda ülke tarımsal üretime yönelmiştir. Böylece tarımsal üretim hızla artmış, özellikle üretici ülkelerde çok büyük miktarda buğday

2 Aşar, “Türkiye’de 1925 yılına kadar tarımsal ürünün onda biri oranında aynı olarak alınan vergi”dir (TDK, 2011: 28).

stokları oluşmuştur. Buğday stoklarındaki artış, uluslararası piyasalarda rekabete yol açarak özellikle 1928 yılından sonra dünyada buğday fiyatlarının hızla düşmesine neden olmuştur. 1929 yılında dünyada ortaya çıkan büyük kriz ile birlikte tarımsal ürünlerin fiyatında düşme hızlanmıştır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarında ortaya çıkan bu düşme hem tarımsal üretimin hem tarım ürünleri ihracatının hem de çiftçilerin gelirinin³ düşmesine neden olmuştur. Bu yüzden Türkiye’de devlet çiftçiyi korumak ve sanayi sektörünü desteklemek amacıyla bazı tedbirler almaya başlamıştır. Tarım sektörüne yönelik ilk müdahale tüketiciyi korumak amacıyla yapılmıştır. Üreticiyi korumaya yönelik ilk müdahale 1932 yılında “buğday fiyatı destekleme programı” ile başlatılmıştır. Buğday alımıyla ilgili olarak “10.07.1932 yılında 2056 sayılı Hükûmetçe Ziraat Bankasına Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun”⁴ ile Ziraat Bankası görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Ziraat Bankası tarafından 1932-1933 döneminde çoğu İç Anadolu Bölgesinde olmak üzere Türkiye’nin birçok yerinde satın alma ofisleri açılmıştır. Böylece Ziraat Bankası buğday fiyatlarını dengeleyici bir görev üstelenerek hem buğday üreticisine kredi vermek hem de ürettikleri buğdayı satın almakla görevlendirilmiştir (TMO, 2023; Öztürk & Narin, 2004: 16-17). “24.06.1932 tarih ve 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu”⁵ ile “Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)” kurulmuştur. Bu kanunla TMO’ya buğday fiyatlarında istikrarın sağlanması, buğday piyasasının korunması ve düzenlenmesi, buğday dış ticareti yapılması, dünya buğday üretiminin takip edilmesi gibi görevler verilmiştir. Bu uygulamalar ile hem buğday üreticisi teşvik edilmiş ve desteklenmiş hem de devlet buğday alıcısı haline gelmiştir. 1939 yılında arpa ve yulaf, 1940 yılında çavdar, 1941 yılında mısır, 1941 yılında kuru fasulye ve piriç alım görevi TMO’ya verilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında TMO, “nohut, akdarı, mercimek, bakla, börülce, susam, yağlı tohum, yonca tohumu kahve, kasaplık hayvan, margarin, et kavurması, balık ve bunların mamulleri, benzin, otomobil lastiği” alımıyla da görevlendirildiği görülmüştür. TMO’nun kurulmasıyla birlikte uyuşturucu maddelerin tekeli bu kuruma verilmiştir (TMO, 2023). Dolayısıyla haşhaş üretimi, alımı ve satımı konusunda TMO görevlendirilmiştir. TMO’nun kuruluşundan sonra tarımsal üretim girdileri sağlamak amacıyla “1944 yılında Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK)” kurulmuştur. Bu kurum 1998 yılında özelleştirilmiştir.

3 Çiftçi gelirleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkız. (Ceylan & Tokathoğlu, 2023).

4 10.07.1932 tarih ve 2146 sayılı Resmî Gazete.

5 13.07.1938 tarih ve 3958 sayılı Resmî Gazete.

“1935 yılında 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun” ile “Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (TSKB)” kurulmuştur. Bu birlikler bir yandan Ziraat Bankasının sağladığı finansman ile üyelerine çeşitli kredi ve girdi desteği vermiş, öte yandan çiftçiden ürünlerini satın alarak pazarlama olanaklarını artırmıştır. 1940 yılında TMO’nun alım yaptığı ürünler dışında çay ve tütün de destekleme kapsamına alınmıştır.

Tarım sektörü II. Dünya Savaşından büyük ölçüde olumsuz etkilenmiş, bu süreçte tarımsal üretimde büyük dalgalanmalar olmuştur. Sektördeki büyüme oranı yıllık ortalama %2’nin altında kalırken, nüfus %2’den daha fazla artış göstermiştir. Bazı temel gıda ürünlerinde arz yetersizliği oluşmuş, hükümet tüketicilerin temel gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla tarım ürünlerinde “narh fiyat”⁶ uygulamasına (taban fiyat ve tavan fiyat uygulaması) gitmiştir. O dönemde tavan fiyat şeklinde olan narh fiyat uygulaması, ilgili ürünlerin piyasasında karaborsanın oluşumuna neden olmuştur. Böylece bu uygulamadan beklenen başarı sağlanamamıştır (Dernek, 2006: 4; Öztürk, 2008: 78).

“04.06.1943 tarih ve 4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu”⁷ ile bazı ürünlere %10 oranında aynı olarak toplanan yeni bir vergi getirilmiş, ancak bu vergi 1945 yılında kaldırılmıştır (Topuz, 2007: 386).

II. Dünya Savaşından önce Türkiye’de piyasa ekonomisine geçiş süreci ve özel sektöre dayalı kalkınma stratejisi anlayışı etkili olmuştur. Bu doğrultuda tarım sektörüne öncelik veren, sanayileşme politikalarında özel sektörü destekleyen ve serbest dış ticarete dayalı iktisat politikası izlenmiştir. Ancak savaş sonrasında bütün dünyada ve dolayısıyla Türkiye’de de tüm dengeler değişmiş ve ekonomide yeni politika arayışlarına gidilmiştir. Bu anlayışla savaşın sonlarına doğru, ulusal politikaları etkileyerek, gelecekte Türkiye tarım sektörünün yapısında da değişikliğe yol açacak bazı uluslararası oluşumlar gerçekleşmiştir. Uluslararası para sistemini yönlendirmek amacıyla 1944 yılında Bretton Woods Konferansı düzenlenmiş, konferansın sonucunda iki temel kurumun kurulmasına karar verilmiştir. Bu kurumlardan biri 1945 yılında kurulan “Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası (IBRD⁸)”dır. Bu banka günümüzde “Dünya Bankası (WB⁹)” olarak bilinmektedir. Diğeri ise aynı yıl kurulan “Uluslararası Para Fonu (IMF¹⁰)”dur.

6 TDK tarafından narh fiyat, “zorunlu mallar ve üretim faktörleri için resmi yetkilerce belirlenen ve her yerde geçerli olan fiyat” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2011: 310).

7 07.06.1945 tarih ve 5423 sayılı Resmi Gazete.

8 International Bank for Reconstruction and Development-IBRD.

9 World Bank-WB.

10 International Monetary Fund-IME.

Bu iki kurumdan sonra 1947 yılında “Gümrük ve Ticaret Tarifeleri Birliği Genel Antlaşması (GATT¹¹)” imzalanmıştır. Üçüncü bir kurum da 1943 yılında kurulan ve 1946 yılında “Birleşmiş Milletler (UN¹²)”nin uzmanlık kuruluşu haline getirilen “Gıda ve Tarım Örgütü (FAO¹³)”dür. II. Dünya Savaşından sonra oluşturulan bu örgütler, günümüze dek varlıklarını sürdürmüşlerdir (Rehber & Vural, 2019: 9).

Dünyadaki gelişmeler paralelinde Türkiye’de de 1945 yılından sonra tarım politikalarının oluşturulmasında yeni bir döneme girilmiştir. Türkiye’de çok partili döneme geçildiği 1945 yılı, devletin ekonomiye müdahale etmediği ve özel girişimcilikğin arttırıldığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Bu süreç özellikle 1960 yılından sonra daha belirgin hale gelmiştir. 1946-1960 döneminde ekonominin desteklenmesi amacıyla uluslararası kuruluşlardan yardımlar alınmaya başlamıştır. Özellikle IBRD, WB ve FAO’dan parasal destekler alınmıştır. Ancak bu kuruluşlardan parasal desteğin yanı sıra fikir desteği de gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemle birlikte tüm sektörlerin yanı sıra tarım sektöründe de yabancı sermaye ve yabancı uzman dönemine girilmiştir. Böylece ulusal politikalar yerini, uluslararası kuruluşların politikalarına bırakmıştır. Öte yandan devletçilik anlayışıyla yapılan bazı düzenlemeler hedefine ulaşmadan uygulamadan kaldırılmıştır. Bunlardan biri 1945 yılında toprak mülkiyet yapısında önemli değişim getireceği düşünülen “11.06.1945 tarih ve 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu¹⁴”dur. Bu kanun ile tarımsal üretimde kullanılmayan, fakat tarıma elverişli arazilerin kamulaştırılarak arazisi olmayan ya da az olan çiftçilere dağıtmayı hedeflemiştir. Ancak bu kanun, Atatürk’ün vefatı ve II. Dünya Savaşının başlamasıyla hedefine ulaşamamıştır (Topuz, 2007: 386). Yine de o dönemde devlete ait arazilerden yaklaşık 51,6 dönümü, 432 bin çiftçiyi dağıtılmıştır. Başarılı olamayan ikinci girişim de “17.04.1940 tarih ve 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu”¹⁵ ile açılan Köy Enstitüleridir. Köy Enstitüleri, Türkiye’ye özgü ilkökul öğretmeni yetiştirmek üzere açılan okullardır. Ancak bu uygulamaya da siyasi nedenlerle 1954 yılında son verilmiştir.

İncelenen dönemde, tarım sektörü ile ilgili 1933 yılında kurulan Sümerbank’a ait dokuma fabrikaları oluşturulmuştur. Bu doğrultuda “17.06.1938 tarih ve 3460 sayılı Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve

11 General Agreement on Tariffs and Trade-GATT. 1995 yılında GATT yerine Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO) kurulmuştur.

12 United Nations-UN. 1945 yılında kurulmuştur.

13 United Nations Food and Agriculture Organization-FAO.

14 15.06.1945 tarih ve 6032 sayılı Resmî Gazete.

15 17.04.1940 tarih ve 4491 sayılı Resmî Gazete.

Murakabeleri Hakkında Kanun”¹⁶ çıkarılmıştır. 1950-1960 döneminde devletin ekonomideki payının azaltılması ve var olan KİT’lerin özel sektöre devredilmesi istenmiştir. Bu yönde çalışmalar yapıyor olmasına rağmen, 1952 yılında Et ve Balık Kurumu (EBK), 1953 yılında Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü gibi yeni KİT’ler faaliyete geçmiştir.

II. Dünya Savaşından sonra 1960 dönemine kadar alınan dış yardımlar, ilk olarak 1947 yılında “Truman Doktrini” ile başlamıştır. Ardından 1948 yılında “Marshall Yardımı” adı altında askeri ve ekonomik yardımlar alınmıştır. Alınan bu yardımlarla 1948 yılından itibaren tarım sektörüne yönelik olarak çiftçilerin modern teknikler ile üretim yapabilmesi amacıyla destekler vermeye başlanmıştır. Özellikle 1950-1953 döneminde tarım sektörünün hızlı gelişmesinde Marshall yardımlarının etkili olduğu, özellikle tarımsal üretimin ekim alanı ve ihracatında önemli artışlar görülmüştür. Bu dönemde tarım sektöründe olumlu gelişmelerin yanı sıra bazı olumsuz gelişmeler de olmuştur. Bunlar ithalatın %75 oranında serbest bırakılması ve vergilerin kaldırılması yüzünden dış ticaret açığı çok büyük ölçüde artarak 540 milyon dolara ulaşmıştır. 1953 yılında ithalatın serbest bırakılmasına ilişkin karar iptal edilmiş, değer esasına dayalı gümrük vergisi uygulamasına başlanmıştır. Ancak bu tedbirlere karşın dış ticaret açığı kapatılamamıştır. Genel olarak bakıldığında 1950-1960 döneminde tarım sektöründe olumlu gelişmeler görülmüştür. Bunun nedenleri; tarımda makineleşmeye gidilmesine bağlı olarak tarım alanlarının ve tarımsal üretimin artması, iklim koşullarının olumlu seyretmesi, Kore Savaşı yüzünden dünya tarım ürünleri fiyatlarının artması, destekleme fiyatlarının yüksek olması, tarım sektörüne uygulanan vergilerin düşürülmesi ve kredi kullanımının artırılması olarak sıralanmıştır (T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2004: 21a).

2.2. 1960-1980 Planlı Dönem

27.05.1960 tarihinde yapılan askeri ihtilal ile birlikte 1960-1962 döneminde ekonominin tüm sektörlerinde ekonomik önlemler alınmıştır. Bu önlemler kapsamında 1960 yılından itibaren Türkiye’de planlı kalkınma dönemine geçilmiş ve aynı yıl “Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)” kurulmuştur. Böylece 1963 yılından itibaren beş yıllık kalkınma planları hazırlanmaya başlamıştır. Bu süreçte hazırlanan planlarla sosyal ve devletçi politikalar uygulanma imkânı bulmuştur. Ancak kısmen de olsa uluslararası kurum ve uzmanların etkisi devam etmiştir.

Kalkınma planı kapsamında “İktisadi Devlet Teşekkülleri Yeniden Düzenleme Komisyonu” oluşturulmuş ve “12.03.1964 tarih ve 440

16 04.07.1938 tarih ve 3950 sayılı Resmi Gazete.

sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve İştirakler Hakkında Kanun”¹⁷ çıkarılmıştır. Ayrıca KİT’lerin yatırım sorunlarına çözüm getirmek amacıyla yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerde tarımla ilgili olarak “04.12.1971 tarih ve 1497 sayılı Çay Kurumu Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Böylece çay tarımı, üretimi ve pazarlaması “Çay Kurumu Genel Müdürlüğü”ne bırakılmıştır. Bu kurum bir KİT olarak 1973 yılında Rize’de faaliyetine başlamıştır (ÇAYKUR, 2023). Ayrıca süt sanayini geliştirmek üzere T.C. Tarım Bakanlığına bağlı 1963 yılında “Süt Endüstrisi Kurumu” (SEK) kurulmuştur (SEK, 2023).

Öte yandan işlenebilir arazilerin sınırına ulaşılması nedeniyle 1960’lı yıllarda başlayan kalkınma planları ile tarımda verimliliğin artırılmasına yönelik yatırımlar yapılması hedeflenmiştir. Böylece verimliliği artıracak kimyasal gübre, ilaç, tohumluk, sulama gibi girdilerin kullanımı desteklenmiştir. Ayrıca tarımsal destekleme politikaları ile devlet, tarımsal üretimin artmasını sağlamıştır (Şahinöz, 2001: 103). 1962 yılında kuru üzüm ve kuru incir “1965 yılında fındık, 1966 yılında zeytinyağı, pamuk, tiftik, 1968 yılında antepfıstığı” destekleme kapsamına alınmıştır. Böylece destekleme kapsamına alınan ürün sayısı bir hayli artış göstermiştir. 1975 yılında desteklenen tarımsal ürün sayısı 19’a çıkmıştır (Öztürk, 2008: 91).

1960’lı yıllarda büyük bir toprak reformundan söz edilmeye başlanmasına, hatta 1961 Anayasasında arazilerin verimli kullanılmasını sağlamak amacıyla arazisi az olan ya da olmayan çiftçiye arazi sağlanacağı ifadeleri kullanılmıştır. Ancak on yıl boyunca bir gelişme olmamıştır. “25.06.1973 tarih ve 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu”¹⁸ yürürlüğe girmiş ve ilk olarak da uygulanmaya Şanlıurfa ilinden başlanmıştır. Ancak bu kanun daha sonra şekil yönünden iptal edilmiş ve 1978 yılında da tamamen yürürlükten kaldırılmıştır.

Öte yandan 1965 yılında “Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)” tarafından sözleşmeli tarım (sözleşmeli üretim) uygulamasına geçildiği görülmüştür. Ancak 1980’li yıllardan sonra tohumculuk sektörünün özelleştirilmesiyle birlikte bu alan yerli ve yabancı tohum üreten tekellere devredilmiştir. Böylece TİGEM sözleşmeli tohum üretiminden vazgeçmiştir. Sözleşmeli üretimin, şeker pancarı yetiştiriciliğinde de uygulanmıştır. Yine 1965 yılında “Türkiye Şeker Fabrikaları (TŞFAŞ)” tarafından sözleşmeli tarım kapsamında üretim yapılmaya başlanmıştır. Özel sektörde 1970’li yıllarda uygulamaya başlanan sözleşmeli üretim modeli, 1980’li yıllarda

17 21.03.1964 tarih ve 11662 sayılı Resmi Gazete.

18 19.07.1973 tarih ve 14599 sayılı Resmi Gazete.

büyük ölçüde yaygınlaştırılmıştır. Sözleşmeli üretim, şeker pancarının yanı sıra sanayi tipi domatestede de uygulanmıştır (Oral, 2002).

1960-1980 döneminde tarım sektöründe ortaya çıkan gelişmelerden biri de “24.04.1969 tarih ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu”nun¹⁹ çıkarılmasıdır. Bu kanunla tarım kooperatifleri, yasal bir düzenleme oluşturularak daha güçlü hale getirilmiş ve böylece kooperatifçiliğe büyük önem ve destek verilmiştir. Bu dönemi kısaca özetlemek gerekirse, Türkiye ekonomisine devlet destekli karma ekonomi anlayışı hâkim olmuştur.

3. 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları

1970’li yılların ikinci yarısı Türkiye ekonomisi açısından oldukça bunalımlı bir dönem olmuştur. Bu bunalımdan çıkabilmek amacıyla “24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Tedbirleri” uygulamaya konulmuştur. Bu nedenle 1980 yılı, Türkiye ekonomisi için bir dönem noktasını oluşturan kritik bir yıldır. Dolayısıyla ekonomideki gelişim süreci 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrılarak incelenir. 24 Ocak kararları ile Türkiye karma ekonomi uygulamasından serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde önemli bir adım atmıştır. Bu tedbirler, “ithal ikameci sanayileşme politikasından ihracata dayalı sanayileşme politikasına” geçilme yönünde alınan kararlardan oluşmuştur. Dolayısıyla liberal politikalarla uluslararası rekabete açık bir ekonomik yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca dış ticareti artırmak amacıyla da önemli teşvikler verilmiş TL’nin konvertibl hale getirilmesi yönünde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

“18.10.1982 tarih ve 2709 sayılı Kanun ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”²⁰ kabul edilmiştir. Yeni Anayasanın 35. Maddesinde mülkiyet hakkı, 44. Maddesinde toprak mülkiyeti, 45. Maddesinde tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması, 46. Maddede kamulaştırma gibi tarım sektörüne yönelik konularda neler yapılabileceği açıkça ortaya konulmuştur. Anayasanın tarıma ilişkin maddelerine dayanılarak “22.11.1984 tarih ve 3083 sayılı Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu”²¹ yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla, toprağın verimli bir biçimde işletilmesi, korunması, tarımsal üretimin artırılması, istihdam olanaklarının sağlanması, topraksız çiftçiye toprak dağıtılması amaçlanmıştır. Bu kanun toprak reformunun yanı sıra tarım sektöründeki aksaklıkları gidermek için teknolojik gelişmeyi, tarımsal üretimde verimliliği artırmayı ve çiftçi gelirlerinin yükseltilmesini amaçlayan tarım reformunu

19 10.05.1969 tarih ve 13195 sayılı Resmi Gazete.

20 09.11.1982 tarih ve 17863 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete.

21 01.12.1984 tarih ve 18592 sayılı Resmi Gazete.

içermiştir. “Tarım Reformu Genel Müdürlüğü” de bu kanun kapsamında faaliyetler sürdürmüştür (Rehber & Vural, 2019: 11).

Bu dönemde tarımsal üretimin tamamen piyasa koşullarına bırakılmasını içeren politika değişikliğine gidilmiştir. 24 Ocak kararları doğrultusunda tarım sektörüne yönelik ilk uygulama, gübre fiyatlarının artırılmasıdır. Ayrıca kimyasal gübre ve çeşitli girdilere sağlanan sübvansiyonlar kaldırılmış, ithal girdi fiyatları “serbest döviz kuruna” göre piyasa koşullarına bırakılmıştır. Bu dönemde tarım sektörüne sağlanan kredilerin kullanım şekli zorlaştırılmış, tarım ürünleri dış ticareti üzerindeki korumacılık daraltılmıştır. Bunların dışında 1980 yılından itibaren bir yandan tarımsal destekleme fiyatları düşürülmüş, öte yandan destekleme kapsamına alınan ürün sayısı azaltılmıştır (Şahinöz, 2001: 97; Şahinöz, 2011: 463).

Ancak 1990’lı yılların başında, o dönemdeki hükümet siyasi kaygılarla destekleme kapsamındaki ürün sayısını artırmış, böylece destekleme kapsamına alınan ürün sayısı 24’e yükselmiştir. Ayrıca destekleme fiyatları yükseltilmiş, çiftçiye daha fazla tarımsal kredi verilmiş ve çiftçinin birikmiş kredi borçlarının bir kısmı silinmiştir (Şahinöz, 2011: 465). 1993 yılında destekleme alımları ile birlikte ürün bazında prim sistemi uygulanmasına başlamıştır. Bu uygulamalar, 1990-1994 yılları arasında “iç ticaret hadlerinin” tarım lehine gelişmesine neden olmuştur.

1980’li yıllarda tarımsal ürün piyasalarını düzenleyen kamu kurumlarının etkinliğinin de azaldığı görülmüştür. Dolayısıyla bu kurumların yeniden yapılanması gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda “1985 yılında T.C. Tarım Bakanlığı bünyesindeki Ziraat İşleri, Zirai Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri ve Su Ürünleri Genel Müdürlükleri” kaldırılmıştır. Bunların yanı sıra tarımsal altyapı alanında önemli görevler üstlenen “Toprak-Su Genel Müdürlüğü”, “Yol Su Elektrik Genel Müdürlüğü” ile birleştirilmiştir. T.C. Tarım Bakanlığının belirtilen birimlerinin kapatılmasıyla yönetimde önemli sorunlar oluşmuştur. Ayrıca Türkiye’deki yetkin olmayan birçok kurum ve kuruluş tarım sektörünün yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Tarım sektörünün verimli olabilmesi, ancak etkin işleyen bir tarımsal yönetim ile mümkündür (T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2004b: 45; Narin & Öznazık, 2017). Tarım sektöründeki bu değişimler, sektörü olumsuz etkilemiş, 1980’li yıllarda tarımsal üretim düşmeye, iç ticaret hadleri de tarım aleyhine dönmeye başlamıştır.

“1984 yılında hazırlanan geçiş programında” büyüme oranı %6,1 olarak belirlenmiş, ancak aynı yıl büyüme oranı hedeflenenin üzerine çıkarak %7,1 olmuştur. Bu planın en önemli hedefinin, “enflasyonu düşürmek ve ödemeler bilançosunun dengelemek” olduğu belirtilmiştir. Liberalleşme yılları olarak

kabul edilen 1980'li yıllarda serbest piyasa ekonomisine geçme yönünde tedbirler alınmış ve KİT'lerin özelleştirme süreci başlatılmıştır (Eşiyok, 2004: 26). 1990'lı yıllarda KİT'lerin büyük bir bölümünün özelleştirmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, Türkiye'de tarımın gelişmesinde çok önemli görevler üstlenen Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) (1963-1998), Yem Sanayi AŞ (1956-1995), Türkiye Gübre Sanayi (TÜGSAŞ) (1984-1998), Et Balık Kurumu (EBK) (1952-2000), Orman Ürünleri Sanayi AŞ (ORÜS) (1942-2000), TZDK AŞ (1944-2000)'nin özelleştirme işlemleri tamamlanmıştır (Rehber & Vural, 2019: 22; Narin & Öznazik, 2017).

1994 yılında yaşanan krizden ekonominin tüm sektörleri gibi tarım sektörü de büyük ölçüde etkilenmiştir. Yaşanan bu ekonomik krizden kurtulabilmek amacıyla 5 Nisan 1994 tarihinde kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında tarım sektörüne yönelik destekleme fiyatlarının belirlenirken dünya fiyatları ile yurtiçi fiyatlarının birlikte dikkate alınması, desteklenen ürünlerin tütün, şeker pancarı ve hububat ile sınırlandırılması, TSKB'ye sağlanan kredi kolaylıklarının kaldırılması, tarımsal girdi destekleri ve prim uygulaması kapsamında verilen desteklerin bütçeye alınması öngörülmüştür. Bu kararlarla birlikte desteklenen tarımsal ürün sayısı dokuza düşürülmüştür. Kriz nedeniyle yaşanan bütçe sorunları, tarım sektörüne yönelik veri kaydının tam olarak bulunmaması gibi sorunlar nedeniyle "prim sistemi uygulamasına" son verilmiştir. Tarım sektörünün bütçe içindeki yükünü azalmaya yönelik bu tedbirlerin bir kısmı kısa dönem uygulanmıştır. Ancak 1997 yılından itibaren yeniden eski uygulamaya dönüldüğü görülmüştür. 1995 yılında kimyasal gübre sübvansiyonu artırılmış, 1997 yılında tütün kotası kaldırılmıştır. 1998 yılında zeytinyağı, ipek kozası ve kütlü pamukta, 1999 yılında ayçiçeği ve soyada prim sistemine geçilmiş, ancak destekleme fiyatlarının belirlenmesinde dünya fiyatlarından giderek uzaklaşmıştır. Bu uygulamalar 1999 yılının sonuna kadar devam etmiştir (Gökdemir, 2002: 15; Narin, 2008: 190; Narin & Öznazik, 2017).

Sözleşmeli üretim ile ilgili ilk uygulama 1965 yılında başlamış olmasına rağmen, yasal düzenleme "1996 yılında yürürlüğe giren Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ"²² ile yapılmıştır. Ardından 1998 yılında "Sözleşmeli Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ"²³ ile 1999 yılında da "Hayvancılığın Geliştirilmesi Hakkında Kararın Uygulama Esasları Tebliği"²⁴ uygulamaya konulmuştur.

22 30.06.1996 tarih ve 22682 sayılı Resmî Gazete.

23 01.08.1998 tarih ve 23420 sayılı Resmî Gazete.

24 27.02.1999 tarih ve 23624 sayılı Resmî Gazete.

Türkiye’deki tarım politikalarının belirlenmesinde ülke içindeki gelişmelerin yanı sıra dışsal gelişmelerin de etkili olduğu görülmüştür. Bu dönemde 1995 yılında tarım sektörünün düzenlenmesinde önemli rol oynayan WTO faaliyete geçmiştir. Tarım sektörünün yönlendirilmesinde etkili olan bir başka gelişme ise AB ile ortaklık görüşmelerinin başlamasıdır. Bunların yanı sıra “1995 yılında hazırlanan 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)”nda tarım politikalarının WTO Tarım Anlaşması ve AB Ortak Tarım Politikalarına uygun olarak düzenleneceğine ilişkin yer verilmiştir. Bu planda tarımsal üretimin serbest rekabet koşullarında piyasaya göre şekillenmesi ve kamu kaynaklarının daha en uygun şekilde kullanılmasını hedeflemiştir. Bu doğrultuda tarım ürünleri fiyatlarına yönelik devlet müdahalelerinin azaltılması, “Doğrudan Gelir Desteği (DGD)” uygulamasına geçilmesi, tarımsal girdilere verilen sübvansiyonların kademeli olarak kaldırılması, arz fazlası olan ürünlerin ekim alanlarının daraltılması ve bu arazilere yurtiçinde ve dışında talebi olan ürünlerin üretiminin sağlanması hedeflenmiştir (SBB, 1999: 12). WTO ile yapılan tarım anlaşması kapsamında tarıma verilen “girdi sübvansiyonu ve fiyat desteği” düşürülmüş ve tarım ürünleri üzerinden alınan gümrük vergileri azaltılmıştır. Böylece küçük üreticinin dünya piyasalarında rekabet gücü zayıflamış ve çiftçinin üretimden kopuş süreci de hızlanmıştır (Narin, 2011).

1999 yılında kamu borç stokunun yüksekliği nedeniyle Türkiye ekonomisi yine bir çıkmaza doğru sürüklenmiştir. Bu krizin aşılmasında IMF ile yeni niyet mektubu imzalanmak zorunda kalınmıştır. IMF iyi niyet anlaşmasının tarımla ilgili bölümünde “DGD uygulamasına geçilmesi; destekleme alım fiyatlarının dünya borsa fiyatlarına göre belirlenmesi, hububat, tütün ve şeker pancarı fiyatlarının dünya fiyatları ile uyumlu olması, kademeli olarak destekleme alımlarının kaldırılması, TSKB’nin özerk yapıya dönüştürülmesi doğrultusunda yasal düzenlemelere gidilmesi, çiftçilere verilen kredi ve tarımsal girdilere yönelik sübvansiyonların kaldırılması” maddeleri yer almıştır (Dölekoğlu, 2003: 58; Peker, 2014: 24; Günaydın, 2009: 178).

4. 2000 Sonrası Dönem Tarım Politikaları

2000 yılı itibariyle tarım politikalarında oldukça köklü değişime gidilmiştir. Bu değişimde ağırlıklı olarak IMF ve WB’nın yönlendirmeleri, AB üyelik süreci ve WTO Cenevre Çerçeve Anlaşması etkili olmuştur. Bunların yanı sıra ulusal düzeyde de “2000 yılında hazırlanan 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında (2001-2005)” tarım politikalarında reforma gidilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.

Bu planın tarımsal gelişme bölümünde, “tarım politikalarının WTO Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükler ile AB’ye tam üyelik sürecine

girerken AT ortak tarım politikasında ve uluslararası ticaretteki gelişmeler çerçevesinde belirleneceği” (Madde 1280), sürdürülebilir tarım sektörü için “çiftçi kayıt sistemi, tapu-kadastro sistemi, coğrafi bilgi sistemi ve çiftlik muhasebe veri ağının geliştirilmesi gerektiği” (Madde 1282), “tarım ürünlerine yönelik sigorta sistemi, vadeli işlemler borsası, sözleşmeli tarım ve stok yönetimi araçlarının geliştirileceği” (Madde 1283) ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra “tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi” gerektiğine (Madde 1290), “TMO, ÇAYKUR ve Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. işlevlerini etkin olarak yerine getirmeleri amacıyla yeniden yapılandırılması” (Madde 1291), “Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerin özzerleştirilmesi” (Madde 1292), “çevreyle uyumlu tarımsal kalkınmanın sağlanması” (madde 1295), “genel hayvan sayımının gerçekleştirilmesi” (Madde 1339), “hayvan ıslahı” (Madde 1333) çalışmalarının devam etmesine yönelik politika hedeflerine yer verilmiştir. Öte yandan tarımsal destekleme politikaları kapsamında “2000 yılında çiftçilere yönelik doğrudan gelir desteği uygulaması yönünde bir pilot proje başlatıldığı” (Madde 1274) da belirtilmiştir (SBB, 2000: 131-138; Narin, 2008: 192).

IMF’ye gönderilen niyet mektupları kapsamında “2001 yılında 4634 sayılı Şeker Kanunu”²⁵ ve “2002 yılında 4733 sayılı Tütün Kanunu”²⁶ çıkartılmıştır. Bu kanunlarla şeker ve tütün ürünleri ve bu ürünlerin üretimini yapan kuruluşlarla ilgili bir dizi düzenlemeye gidilmiştir.

Yine IMF’ye gönderilen niyet mektupları çerçevesinde WB yapısal uyum kredileri ile desteklenmesi koşuluyla, 2001 yılında WB ile “Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP-ARIP)”²⁷ imzalanmıştır. Bu proje kapsamında” tarım reformu için 600 milyon dolar finansman desteği” alınmıştır. 2004 yılında kırsal kalkınma bileşenleri de eklenen bu proje, 2008 yılına kadar uzatılmış ve 2009 yılında da tamamlanmıştır ((World Bank, 2001; World Bank, 2009). ARIP projesinin yapısı, “Doğrudan Gelir Desteği”, “Çiftçi Geçiş Programı”, “Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması” ve “Proje Destek Hizmetleri”nden oluşmuştur (World Bank, 2009).

2000 yılından sonra tarım politikalarının oluşturulmasında, ARIP projesi dışında, 2004 yılında ulusal düzeyde gerçekleştirilen “Tarım Stratejisi (2006-2010)”²⁸ belgesi önemli role sahiptir. Bu strateji belgesinin amacı “kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet

25 19.04.2001 tarih ve 24378 sayılı Resmî Gazete.

26 09.01.2002 tarih ve 24635 sayılı Resmî Gazete.

27 ARIP, The Agricultural Reform Implementation Project.

28 30.11.2004 tarih ve 2004/92 sayılı Yüksek Planlama Kurulu Kararı.

gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması” olarak belirtilmiştir. Bu amaç kapsamında strateji belgesi, 2006-2010 döneminde “AB Ortak Tarım Politikalarına (Common Agricultural Policy, CAP)” uyumu da göz önüne alınarak, tarım sektöründeki ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, tarım sektörünün gelişimini sağlamak, Tarım Kanunu ve bu kanuna dayalı olarak hazırlanacak ikincil düzenlemelerin temelini oluşturmak için hazırlanmıştır. Ayrıca strateji belgesi ile AB-CAP’a uyum ve WTO Tarım Anlaşmasının esas alınması, piyasa mekanizmalarını aksatmayacak destekleme araçlarının uygulanmaya alınmasının koşulları belirlenmiştir. Tarımsal destekleme araçları, “DGD, fark ödemeleri, hayvancılık destekleri, çevre amaçlı tarımsal alanların korunması (ÇATAK) programı destekleri, telafi edici ödemeler, ürün sigorta ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri, rekabete dayalı araştırma hibeleri dâhil Ar-Ge hizmetleri, ihracat teşvikleri, gerektiğinde bazı girdi destekleri, kredi destekleri ve benzer destekleme araçlarının kullanımı” olarak sıralanmıştır (Narin & Öznazik, 2017).

Tarım Strateji belgesinden sonra “2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu”²⁹ kabul edilmiştir. Bu kanun ile tarım kesimindeki üreticilerin üretim planlaması yapabilmelerini sağlayacak öngörülebilir ve istikrarlı bir ortamın oluşturulması hedeflenmiştir. Yine aynı yıl 2006’da hazırlanan “9. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007–2011)”nda ise “tütün ve şeker pancarı sektörlerinde piyasaların rekabetçi bir yapıya dönüştürülmesi ve piyasaların bu bağlamda düzenlenmesi ve denetlenmesi amacıyla gerekli düzenlemelerin hayata geçirildiği, tarımda reform çalışmaları kapsamında şeker ve tütün gibi arz fazlası ürünlerden alternatif ürünlere geçiş sağlanarak üretiminin taleple uyumlu hale getirilmesine yönelik düzenlemelerin yapıldığı; 2001 yılından itibaren tarımsal destekleme kapsamında girdi ve destekleme alımları yoluyla verilen fiyat desteklerinden vazgeçilerek üreticiler doğrudan gelir desteği aracılığıyla desteklenmeye başlandığı; çiftçi kayıt sistemi oluşturularak, çiftçilerin, doğrudan gelir desteği başta olmak üzere, tarımsal desteklerden faydalanabilmeleri bu sisteme kayıtlı olmalarına bağlandığı; TSKB yeniden yapılandırılarak özerk hale getirildiği” belirtilmiştir (SBB, 2023a: 18-19).

Sözleşmeli tarım ile ilgili uygulamalar “7. 8. ve 9. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında”, şeker ve tütün, tarım master planlarında yer almıştır. Özellikle sözleşmeli tarımın desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Özellikle tütün kanununda üretici sözleşmeli tarım yapmaya zorlanmıştır. Ancak bu uygulamayla çiftçi kendi tarlasında çalışan işçiye dönüştürülmüştür (Ulukan, 2009: 151).

29 25.04.2006 tarih ve 26149 sayılı Resmî Gazete.

Üreticilerin doğal afetler karşısında oluşan sorunlarının giderilmesi için “2005 yılında 5663 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu”³⁰ çıkarılmıştır. Bu kanun kapsamında, “Türkiye Tarım Sigortaları Sistemi (TARSİM)” yürürlüğe girmiştir. “Devlet Destekli Tarım Sigortaları poliçesi”, 01.06.2006 tarihinden itibaren oluşturulmaya başlanmış ve “üreticilerin sigorta poliçelerinin %50’si devlet tarafından” karşılanmıştır. 2006 yılında ilk kez “dolü, hayvan hayat sigortası ve 90 ilçede pilot olarak don sigortası uygulamaları” başlatılmıştır. Bu sigortanın kapsamı zamanla genişletilerek 2011 yılından itibaren “bitkisel ürün, süt sığırı, erkek besi sığırı, sera, kümes hayvanları, hasar fazlası ve su ürünleri sigortası” da eklenmiştir. Ayrıca “çiçeklenme dönemi don sigortasına 2/3 oranında prim desteği” verilmiştir (TARSİM, 2023).

Tarım ürünleri doğası gereği, kısa sürede bozulabilmektedir. Özellikle gerekli depolama koşulları sağlanmazsa, bu süre daha da kısalabilir. Dolayısıyla tarımsal ürünlerinin kısa sürede bozulmasını önlemek amacıyla, uygun koşullarda depolanabilmesini sağlamak gerekir. Bu sorunun aşılması, “ARIP Projesi” çerçevesinde, “2005 yılında 5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu”³¹ ile mümkün olmuştur. Çıkarılan bu kanun ve yapılan yönetmelikler kapsamında “lisanslı depo kurmak ve işletme hakkı alabilmek için en az bir milyon TL sermayeli anonim şirket olmak ve depolanabilecek ürünlerin rayiç değerinin %15’i kadar teminat vermek” gerekliliği getirilmiştir. Bu durumda lisanslı depoların kurulması ve işletilmesi için büyük ölçekli yatırım gerektirdiğinden başlangıçta istenilen düzeyde yatırım yapılamamıştır. Lisanslı depoculuğu teşvik etmek amacıyla “depodaki ürünleri temsil eden senetlerin alınıp satılmasından elde edilen tüm kazançlar, 2014 yılı sonuna kadar kurumlar vergisi, gelir vergisi, KDV ve damga vergisinden” muaf tutulmuştur. Ayrıca lisanslı depoculuk yatırımları, “yatırım teşvik sistemi” aracılığıyla da desteklenmiştir. Böylece günümüzde Türkiye genelinde 379 işletmeye lisanslı depo işletmesi kuruluş izni verilmiş, 183 işletmeye de lisanslı depo işletmesi lisansı verilmiştir. Kuruluş izni alan lisanslı depo işletmeleri kapasitesi de yaklaşık 9.706 bin tona ulaşmıştır (TC Ticaret Bakanlığı, 2023).

Türkiye’nin 2000’li yılların ortasından itibaren AB’ne uyum kapsamında, çeşitli kırsal kalkınma politikaları oluşturulmuştur. Bu kapsamda “AB Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA)” çerçevesinde “Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı” doğrultusunda 2011 yılından itibaren yatırımcılara hibe desteği verilmiştir. 2012 sonuna kadar 20 ilde, 2013 yılında ise 42 ile uygulanan programın birinci kısmı 2013 yılında

30 21.06.2005 tarih ve 25852 sayılı Resmî Gazete.

31 17.02.2005 tarih ve 25730 sayılı Resmî Gazete.

tamamlanmıştır. 2014 yılında başlayan programın ikinci kısmı 2020 yılında sona ermiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Yine 42 ili kapsayan programın üçüncü kısmının 2021-2017 döneminde uygulanacağı ve 555 Milyon Avro hibe dağıtılacağı belirtilmiştir (TKDK, 2022).

2009 yılında “T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı”, “Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli”ni uygulamaya koymuştur. Bu uygulama ile “iklimi, coğrafi şartları, ekolojisi benzer, ülkenin yönetsel yapısına elverişli olan, tarım ürünlerinin ekonomik anlamda en müsait yetiştirilebildiği ve yönetilebilir büyüklükte olan bölgeler açısından 30 havzaya ayrılarak tarıma ayrılan alanlarda üretim planlanmasının yapılması” amaçlanmıştır (Oral, 2013; Doğan &Gürler, 2015). Bu modelde bir havzada hangi ürün daha verimli üretilirse o ürünün üretilmesi halinde çiftçinin destekten yararlanacağı belirtilmiştir. Böylece bu uygulama ile destekleme primi verilmeyen ürün kalmamış, her ürün havza bazında desteklendiği için daha önceki desteklere benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Türkiye’nin tarım sektöründeki rekabetçi gücü ve ürün çeşitliliği nedeniyle coğrafi konumu itibariyle içinde bulunduğu bölgede lider konuma gelebilmesi için 2017 yılında “Milli Tarım Projesi” başlatılmıştır. Bu proje bitkisel üretimde “Havza Bazlı Destekleme Modeli” ile hayvansal üretimde “Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli” olmak üzere iki temel başlıkta toplanmıştır. Bitkisel üretimde “Havza Bazlı Destekleme Modeli” ile Türkiye’de arz açığı bulunan, verimli ve stratejik öneme sahip “yağlık ayçiçeği, çavdar, aspir, buğday, zeytinyağı, arpa, fındık, yulaf, mercimek, dane mısır, nohut, çeltik, tritikale, kuru fasulye, patates, kanola, soya, pamuk, kuru soğan, yem bitkileri ve çay”dan oluşan 21 ürüne çeşitli destekler verilmiştir. Bu destekler “alan bazlı gelir desteği, sertifikalı tohumluk kullanımı, mazot-gübre, yem bitkileri ve fark ödemesi desteklemeleri” şeklinde uygulamaları kapsamıştır. Bu model, çok fazla iklim çeşitliliği olan Türkiye’de bölgeler arası karşılaştırmalı üstünlüğü dikkate almakta, ürünlerin önceliklerine göre desteklenmesini hedef almıştır. Bu model ile Türkiye’de 941 havza belirlenmiştir. Yeni ilçelerin kurulmasıyla birlikte havza sayısı 2018’de 944’e, 2019 yılında ise 945’e çıkmıştır. Böylece desteklenecek ürün desenleri belirlenmiştir. “Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli”nde ise meralar hayvancılık yapmak ve ıslah etmek koşuluyla uzun dönemli kiraya verilecektir. Aynı zamanda ahır ve ağıl yapımına %50, düve alımına %30 hibe sağlanacağı belirtilmiştir (TOBB, 2016; Özdamar, 2022; Yüceer vd., 2020: 39).

Ayrıca tarımsal üretimde verimliliği ve etkinliği sağlamak amacıyla, tarım arazilerinin satılması ya da miras yoluyla bölünmesi önlenmek istenmiştir. Bu kapsamda 2014 yılında “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununda

Değişiklik Yapılması Hakkında 6537 Sayılı Kanun³² yürürlüğe girmiştir. Tarım arazilerinin bölünmesinin önlenmesine ilişkin mevzuat hükümlerinin uygulanması “2014/6716 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı”³³ ile il müdürlükleri bünyesinde oluşturulan “Arazi Edinme Şube Müdürlüğü”ne bırakılmıştır. Bu uygulama ile arazilerin devredilmesi, miras yoluyla intikal etmesi, asgari tarım arazisinin belirlenmesine ilişkin düzenleme yapılmıştır. Böylece tarım arazileri bölünmeyecek ve çiftçinin kendine yetecek kadar arazide tarımsal üretim yapabilecektir.

5. Tarımsal Destekleme Politikalarının Sonuçları

Uygulanan tarım politikaları kapsamında 2005-2022 dönemi tarımsal destekleme ödemeleri ve bu ödemelerin Gayrisafı Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ve devlet bütçesi içindeki payları Tablo 1 ve Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 1. Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Milyon TL) (2005-2013)

Konusu	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Alan Bazlı Tarımsal Destekleme Hizmetleri	-	-	-	-	-	2.004	2.005	2.201	2.199
Fark Ödemesi Destekleme Hizmetleri	-	-	-	1.848	2.007	2.056	2.502	2.364	2.607
Hayvancılık Destekleme Hizmetleri	-	661	741	1.095	908	1.158	1.727	2.195	2.756
Tarım Ürünleri Sigortası Destekleme Hizmetleri	-	2	39	47	61	80	239	263	299
Telafi Edici Ödemelere İlişkin Tarımsal Destekler	-	-	-	80	74	81	85	100	123
Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekler	-	-	-	109	247	304	250	241	478
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	3.707	7.084	4.775	3.179	3.296	134	153	190	223
Tarımsal Destekleme Ödemeleri	3.707	4.747	5.555	5.809	4.495	5.817	6.961	7.553	8.684
Bütçe içindeki payı (%)	2,4	2,7	2,7	2,6	1,7	2,0	2,2	2,1	2,1
GSYH içindeki payı (%)	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6

Kaynak: SBB, 2023b.

32 15.05.2014 tarih ve 29001 sayılı Resmi Gazete.

33 26.08.2014 tarih ve 29100 sayılı Resmi Gazete.

Tablo 2. Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Milyon TL) (2014-2022)

Konusu	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Alan Bazlı Tarımsal Destekleme Hizmetleri	2.406	2.610	2.771	2.635	3.545	4.150	4.613	7.121	10.082
Fark Ödemesi Destekleme Hizmetleri	2.685	2.728	3.174	3.888	3.623	4.589	5.372	4.514	9.475
Hayvancılık Destekleme Hizmetleri	2.665	2.973	3.031	3.848	3.842	4.791	7.657	7.256	9.707
Tarım Sigortası Destekleme Hizmetleri	357	529	704	860	1.061	1.098	1.473	1.555	3.224
Telafi Edici Ödemelere İlişkin Tarımsal Destekler	125	133	186	191	201	272	301	345	367
Kırsal kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekler	613	627	1.169	795	1.397	606	814	1.632	1.850
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	297	372	455	503	894	1.460	1.763	1.701	4.516
Tarımsal Destekleme Ödemeleri	9.148	9.971	11.489	12.722	14.552	16.965	21.914	24.125	39.221
Bütçe içindeki payı (%)	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9	1,7	1,8	1,5	1,4
GSYH içindeki payı (%)	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,5

Kaynak: SBB, 2023b.

Tablo1 ve Tablo 2’den de görüleceği üzere 2005-2022 döneminde tarımsal destekleme ödemeleri olarak tarım sektörüne ayrılan kaynaklar artmış, ancak bu kaynakların GSYH içerisindeki sürekli düşmüştür. Hatta bu pay 2005-2022 döneminde %1 düzeyine hiç bir zaman çıkmamıştır. Bu desteklerin

devlet bütçe içerisindeki payı ise 2005 yılından itibaren sürekli düşerek 2022 yılında %1,4 olarak gerçekleşmiştir.

2005-2009 döneminde yer alan diğer tarımsal amaçlı desteklerin en önemli kalemini, doğrudan gelir desteği ödemeleri oluşturmaktadır. 2009 yılında doğrudan gelir desteği uygulamasına son verilmiştir.

6. Sonuç

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılından günümüze kadar Türkiye ekonomisinin işleyişine ilişkin çeşitli arayışlar ve uygulamalar hep var olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde iç ve dış ekonomik ve siyasi koşulların etkisiyle farklı iktisat politikaları uygulanmıştır. Bu politikalar bazen planlı ekonomi, bazen piyasa ekonomisi sistemine dayanmıştır. Özellikle 1980 yılından önce ve sonra bu ekonomik sistem kendisini daha çok hissettirmiştir. 1980 öncesi dönemde ülke içinde liberal, ithal ikameci, planlı kalkınma dönemi olarak uygulanan iktisat politikaları, 1980 sonrası dışa açık (ihracata yönelik) büyüme, neoliberal politikalar ve küreselleşme dönemi olarak ayrıştırmıştır. 1923 yılından günümüze kadar ele alınan her bir dönemin kendine özgü iktisat politikalarıyla tarım sektörü yönlendirilmiştir. Ancak ele alınan yüz yıllık dönemde uygulanan iktisat politikalarına bağlı olarak, tarım sektörüne yönelik politikalar da değişik olmuştur.

Başlangıçta tarımsal üretim talebi karşılarken, zaman içerisinde, Türkiye birçok tarımsal üründe ithalatçı konuma gelmiştir. Özellikle buğday, mısır, pirinç, et gibi temel tüketim malları ile pamuk, ham ayçiçeği yağı, soya fasulyesi gibi sanayi bitkilerinde ithalatçı ülke konumuna gelinmiştir. Dolayısıyla gıda arz güvenliğinin sağlanmasının önemi bir kez daha ortaya konmuştur. Ayrıca döviz kurlarına bağlı olarak ithal ürünlerin fiyatlarının yüksek olması gıda enflasyonunun artmasına yol açmıştır. Bunların dışında tarımsal ürünleri üreten çiftçi kâr edemezken, hatta zarar ederken, tüketiciler piyasada ürün bulamaz hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu sorunların çözümünde piyasa koşulları etkili olamamıştır. Böylece tarım sektörüne yönelik politikalar Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar var olmaya devam etmiştir.

Öncelikle devletin çeşitli kurumları aracılığıyla tarım sektörüne yönelik üretim ve tüketim planlaması yapılması kaçınılmazdır. Üretim planlamasının yanı sıra istihdam, kırsal kalkınma, dış ticaret alanında da tutarlı politikaların oluşturulması gereklidir. Bununla birlikte tarım sektörüne ilişkin güvenilir, doğru ve hızlı bilginin sağlanması yararlı olacaktır. Üreticilerin kendi aralarında bir araya gelmesini sağlayacak platformların oluşturulması, bu ortamlarda sorunların belirlenmesi ve acil çözüm üretilmesine yönelik politikalar oluşturulmalıdır. Tarımsal faaliyetlerin işleyişi hususunda “T.C. Tarım ve

Orman Bakanlığı” koordinatörlüğünde tarımsal kurum ve kuruluşlar ile üretici örgütleri, yerel yönetimler ve üniversitelerin çeşitli bölümleri işbirliği yapılmalıdır. Çiftçinin kırsal alanda kalması, tarımsal faaliyetlerine devam etmesini cazip hale getirmek için, bu alanların temel altyapı gereksinimleri giderilmelidir. Yapılan yasal düzenlemeye ek olarak uygulamada süren tarımsal alanların küçük parçalara bölünmesinin önüne geçmek için arazi toplulaştırma çalışmaları hızlanmalıdır. Ayrıca çiftçi gelirlerinin düşük olması ve dönemden döneme dalgalanan bir seyir izlemesi, yıllardır kırsal kesimden kente doğru göç olgusunu artırmıştır. Dolayısıyla kırsal kesimin nüfusu uzun zamandır azalma eğilimindedir. Bu durumu önlemek amacıyla kırsal kesime yeniden göçü sağlayacak önlemlerin alınması gerekir. Bunun ötesinde tarım sektöründeki ihtiyaçlara uygun, üreticilerin, tüketicilerin, ilgili bakanlıkların, tarımsal kurum ve kuruluşların, üniversitelerin ve kooperatiflerin üzerinde uyum içinde çalışabileceği bir ortam oluşturulmalıdır.

Tarımsal destekleme politikalarına yönelik olarak çok değişik destekler veriliyor olmasına karşın, çiftçiyi tarım sektöründe tutabilmek amacıyla ürünün pazarlanmasında ve fiyatlandırmasında devlet desteği sağlanmalı ve ürünün satın alınmasına yönelik güvence verilmelidir. Ayrıca ürün fiyatlandırılırken yurtiçi ve yurtdışı üretim maliyetlerini dikkate alınmalıdır. Öte yandan tarımsal ürünlerin üreticiden tüketiciye ulaşana kadar fiyatları oldukça yükselmektedir. Bunu önlemek amacıyla aracı sayısı mümkün olduğunda azaltılmalı ve komisyon tutarı oldukça düşük tutulmalıdır.

Kaynakça

- AOÇ (2023). Tarihçemiz. Atatürk Orman Çiftliği, <https://www.aoc.gov.tr/Portal/KategoriIcerik/tarihce/49> (Erişim Tarihi: 10.03.2023).
- Ceylan, A. F., & Tokathoğlu, İ. (2023). “Çiftçi Geliri Ne Olmalı” Sorusunun Değerlendirilmesi. *Fiscaoeconomia*, 7(2), 1758-1786.
- ÇAYKUR (2023). ÇAYKUR’un Tarihçesi. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=6&ItemId2=523&ItemType=Detail> (Erişim Tarihi: 23.04.2023).
- Demirci, R., & Özçelik, A. (1990). *Tarım Tarihi*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Dernek, Z. (2006). Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 2-8.
- Doğan, H., & Gürler, A. (2015). Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli Kapsamında Yeşilirmak Tarım Havzasında Yetiştirilen Tarım Ürünlerinin Arz Duyarlılığı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 25(3), 231-243.
- Dölekoğlu, C. (2003). *Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri*. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın, No: 98, Ankara.
- Eşiyok, B. A. (2004). *Kalkınma sürecinde Tarım Sektörü: Gelişmeler, Sorunlar, Tespitler ve Tarımsal Politika Önerileri*. Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Genel Araştırmalar.
- Eşiyok, B. A. (2017). 1980’ler Sonrası: Tarımda Sancılı Dönüşüm. *İktisat ve Toplum*, 82, 22-26.
- Gökdemir, B. (2002). Tarımsal Reform ve Rekabet Politikası. *Rekabet Dergisi*, 11, 15-46.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında “Yapısal Uyum”: 2000’li Yıllar. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 175-221.
- Narin, M. (2008). Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikalarında Değişim. *Ekonomik Yaklaşım*, 19, 183-225.
- Narin, M. (2011). 1980’li Yıllardan Sonra Tarım Politikalarındaki Değişiklikler. Ekonomik Yaklaşım Kongresi: “Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: Politika Arayışları” 22-23 Aralık 2011. GÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara
- Narin, M., & Öznazık, H. A. (2017). Tarımsal Desteklerde Son Değişmeler ve Tarım Sektörü Üzerine Olası Etkileri. ICFAEC 2017 Uluslararası Gıda ve Tarım Ekonomisi Konferansı, 27-28 Nisan 2017, Alanya, Türkiye.
- Oral, N. (2002). Küresel Sömürgecilik Aracı: Sözleşmeli Üretim. Bianet Bağımsız İletişim Ağı, <https://bianet.org/yazi/kuresel-somurgecilik-ara-ci-sozlesmeli-uretim-10595> (22.08.2023).

- Oral, N. (2013). Tarımda Doğrudan Gelir Desteği Bitti, Sıra Havza Bazlı Modelde. *Bianet Bağımsız İletişim Ağı*, <https://bianet.org/yazi/tarimda-dogrudan-gelir-destegi-bitti-sira-havza-bazli-modelde-119405> (22.08.2023).
- Özdamar, N. (2022). Havza Bazlı Destekleme Sistemine Kısa Bir Bakış. <https://www.aydindenge.com.tr/yazi/naim-ozdamar/19/05/2022/havza-bazli-destekleme-sistemine-kisa-bir-bakis> (21.08.2023).
- Öztürk, F. (2008). Tarım Kesimi: Türkiye’de Tarımsal Yapı ve Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarihsel Gelişim Süreci. *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi* kitabı içinde (Ed. Gülen Elmas Arslan), 61-92, Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No: 4, Ankara.
- Öztürk, F., & Narin, M. (2004). Türk Tarım Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği. 2004 Türkiye İktisat Kongresi, 5-9 Mayıs 2004, İzmir, DPT, Tebliğ Sunuşları, İktisadi Sektörlerde Gelişme Stratejileri, 5-43.
- Peker, A. E. (2014). Türkiye Ekonomisinde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Rehber, E., & Vural, H. (2019). *Türkiye’de Tarım*. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş), Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi, Yayın No: 37, Ankara.
- Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, 12(1), 1-16.
- SBB (1999). TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 1999 Yılı Programı. <https://www.sbb.gov.tr/yillik-programlar/> (Erişim Tarihi: 03.03.2023).
- SBB (2000). Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001/2005. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı – SBB. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-2001-2005.pdf (Erişim Tarihi: 21.03.2023).
- SBB (2023a). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> (Erişim Tarihi: 15.07.2023).
- SBB (2023b). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporları. <https://www.sbb.gov.tr/butce-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-ve-beklentiler-raporlari/> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).
- SEK (2023). Tarihçemiz. <https://www.sek.com.tr/sek-dunyasi/tarihcemiz> (Erişim Tarihi: 23.04.2023).
- Şahin, H. (2020). *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*. Yenilenmiş 18. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

- Şahinkaya, S. (2018). Cumhuriyet Ekonomisinin İnşasından Kimi Kesitler. 1920'lerin Dünyasında Cumhuriyet ve Ekonomi Kurmak, ODTÜ Mezunlar Derneği, 29 Ekim 2018, <https://odtumd.org.tr/dosyalar/sahinkaya.pdf>, (Erişim Tarihi: 21.03.2023).
- Şahinöz, A. (2001). Tarım Sektörü. *Türkiye Ekonomisi, Sektörel Analizler* içinde (Ed. Ahmet Şahinöz), 73-105, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.
- Şahinöz, A. (2011). Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları. Turhan Kitabevi, Ankara.
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2004a). *Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri*. http://egitim.tarim.gov.tr/adana/Belgeler/MAKALELER/tarim_tarihi.pdf (Erişim Tarihi: 12.03.2023).
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2004b). Tarımsal Yapıda Değişme ve Gelişmeler. II. Tarım Şurası, II. Komisyon Raporu, Ankara, 2004.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). IPARD Programı. <https://ipard.tarimorman.gov.tr/Prog> (12.09.2023).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2023). İstatistiklerle Lisanslı Depoculuk. <https://ticaret.gov.tr/ic-ticaret/lisansli-depoculuk/istatistiklerle-lisansli-depoculuk>, (03.08.2023).
- TARSİM (2023). Sigortalar. Tarım Sigortaları Havuzu <https://www.tarsim.gov.tr/>, (03.08.2023).
- TDK (2011). *İktisat Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TKDK (2022). Avrupa Komisyonu IPARD III Programı'nı Onayladı. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, <https://www.tdkd.gov.tr/Duyuru/avrupa-komisyonu-ipard-iii-programini-onayladi-11109> (22.08.2023).
- TMO (2023). Düünden Bugüne TMO. T.C. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, <https://www.tmo.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).
- TOBB (2016). Milli Tarım Projesi. https://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2017/276/060_063.pdf (21.08.2023).
- Topuz, H. (2007). Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 378-390.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- World Bank (2001). Republic of Turkey - Agricultural Reform Implementation Project (Loan 4631 -TU) Proposed Amendment of the Loan Agreement. <https://documents1.worldbank.org/curated/fr/404731468760502584/pdf/31666.pdf> (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

World Bank (2009). Implementation Completion and Results Report (IBRD-46310). Report No: ICR00001155, November 23, 2009. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/952161468308967946/pdf/ICR11550P070281C0Disclosed012115191.pdf> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).

Yıldırım, A. E. (2020). Atatürk Dönemi Tarım Politikası. *Tarım Dünyası*, 10.10.2020. <https://www.tarimdunyasi.net/2020/11/10/ataturk-donemi-tarim-politikasi/> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).

Yüceer, S. E., Tan, S., & Semerci, A. (2020). Türkiye’de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Gelişiminin İncelenmesi. *ÇOMÜ LJAR*, (1(2), 36-46.